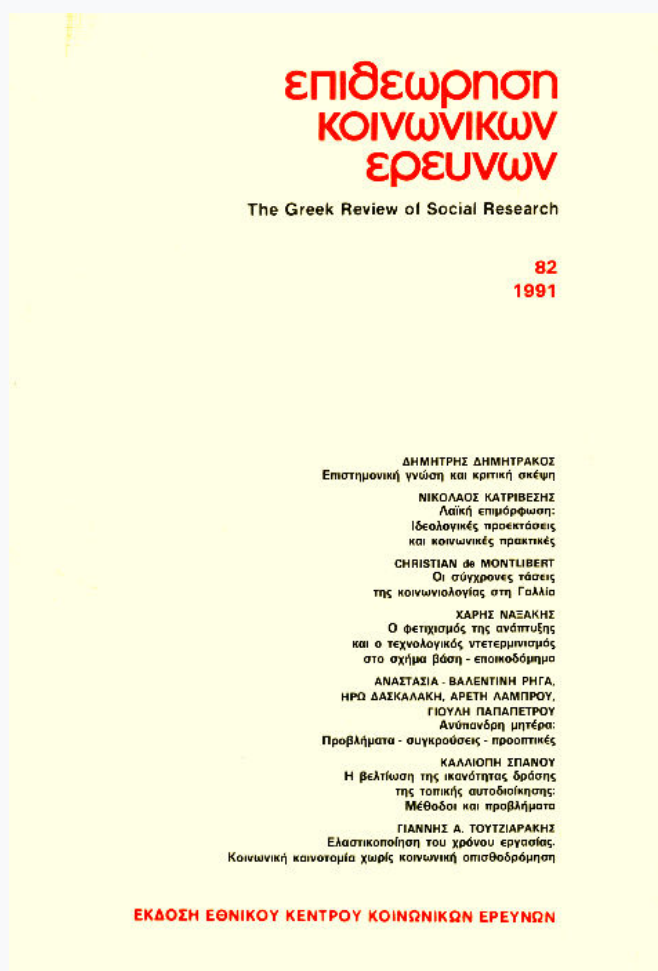

The Greek Review of Social Research

Vol 82 (1991)

82

Λαϊκή επιμόρφωση: ιδεολογικές και κοινωνικές πρακτικές

Νικόλαος Κατριβέσης

doi: [10.12681/grsr.602](https://doi.org/10.12681/grsr.602)

Copyright © 1991, Νικόλαος Κατριβέσης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Κατριβέσης Ν. (1991). Λαϊκή επιμόρφωση: ιδεολογικές και κοινωνικές πρακτικές. *The Greek Review of Social Research*, 82, 12-40. <https://doi.org/10.12681/grsr.602>

Νικόλαος Κατριβέσης

**ΛΑΪΚΗ ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗ: ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ
ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ**

ΕΙΣΑΓΩΓΗ•

Το ερώτημα της σημασίας της λαϊκής επιμόρφωσης στη σημερινή ελληνική κοινωνία προβάλλει σαν μια απαίτηση αναγκαία για την κατανόηση αυτού του κοινωνικού φαινομένου. Η πιο διαδεδομένη ερμηνεία που επιβάλλεται με τη λογική του αυτονόητου είναι εκείνη η οποία υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη αυτού του θεσμού είναι αποτέλεσμα μιας γενικής συνειδητοποίησης μιας κοινωνικής ανάγκης, η οποία επιβλήθηκε λόγω οικονομικοκοινωνικών αλλαγών. Η τελεολογική αυτή ερμηνεία αφήνει να φανεί η ανεπάρκειά της. Η σωστή προσέγγιση ανάλυσης του αντικειμένου προϋποθέτει μια ρήξη με οποιαδήποτε προσπάθεια δικαιολόγησης αυτού του θεσμού. Η διατύπωση του προβλήματος προϋποθέτει τη σύλληψη του αντικειμένου μελέτης σαν ένα όλον σημααινόμενο, που τα στοιχεία του παραπέμπουν το ένα στο άλλο. Εξάλλου είναι επιβεβλημένο να ανιχνευθεί η συνεισφορά του στο κοινωνικό σύστημα, το οποίο ανέχεται ή απαιτεί θεσμούς μ' αυτό το περιεχόμενο δράσης. Σ' αυτό το επίπεδο της μελέτης η «τρέχουσα» ερμηνεία που αναφέραμε παραπάνω αξίζει να αναλυθεί, διότι εκφράζει ένα κοινωνικό ρεύμα που θα πρέπει να μελετηθεί. Επιπλέον αυτή η προβληματική μάς οδηγεί στην εξέταση των σχέσεων ανάμεσα στην προβαλλόμενη ερμηνεία και στο κυρίαρχο «ιδεολογικό» κλίμα. Η αναγκαιότητα της λαϊκής επιμόρφωσης διατυπώνεται από ένα κοινωνικό ρεύμα που δίνει αξία στον ορθολογισμό, στην αλλαγή, στην κοινωνική ανέλιξη, στο διάλογο και στη συμμετοχή. Αυτές ακριβώς οι «αξίες» διατυπώνονται από το θεσμό και εκφράζονται από τους επιμορφωτές, οι οποίοι εμφανίζονται ως «φορείς της αλλαγής». Η παρατήρηση αυτής της ταύτισης μας οδηγεί να αναρωτηθούμε για τη σημασία αυτού του γεγονότος και

για το ρόλο που διαδραματίζουν οι επιμορφωτές στη διάδοση ενός «λόγου» που έχει όλα τα χαρακτηριστικά μιας ιδεολογίας. Επιπλέον οφείλουμε να αναλύσουμε τους μηχανισμούς της λαϊκής επιμόρφωσης σαν ένα σύνολο τεχνικών κοινωνικής επέμβασης. Αυτές οι τεχνικές επέμβασης αντλούνται από τις κοινωνικές επιστήμες και κυρίως από την κοινωνική ψυχολογία. Το χαρακτηριστικό όμως της λαϊκής επιμόρφωσης είναι ότι εμφανίζεται όχι σαν ένας μηχανισμός διάδοσης της κυρίαρχης ιδεολογίας αλλά σαν αντίδοτο της καθιέρωσής της. Εδώ θα πρέπει να αποφύγουμε τις παγίδες που στήνει ο ιδεολογικός λόγος του ίδιου του θεσμού στον εαυτό του ή η κριτική που του ασκούν μερικές κοινωνικές ομάδες. Η αντιθεσμική κριτική γλώσσα δεν κάνει τίποτε άλλο από το να ερμηνεύει την άνοδο αυτών των ομάδων μέσα σ' αυτό το θεσμό με σκοπό τη διεύρυνσή του και τη μεταβολή της λειτουργίας του.

Ο σκοπός αυτού του άρθρου συνίσταται στο να θέσει σαν πρόβλημα αυτό που συνήθως θεωρείται αυτονόητο, δηλαδή την ιδεολογική σημασία της λαϊκής επιμόρφωσης. Έτσι η λαϊκή επιμόρφωση γίνεται εδώ το αντικείμενο ενός ερωτήματος πέρα από τους σκοπούς που θέτει. Ξεπερνώντας το επίπεδο της εμπειρίας και της απλής περιγραφής αναλύουμε τις συστηματικές σχέσεις ανάμεσα στα εννοιολογικά στοιχεία, που ο συνδυασμός τους μας επιτρέπει να σκεφτούμε τη λαϊκή επιμόρφωση σαν αντικείμενο γνώσης. Για να γίνει αυτό είναι απαραίτητο να δούμε την εικόνα της λαϊκής επιμόρφωσης όχι μόνο από τα πρόσφατα χαρακτηριστικά του θεσμού, αλλά θεωρώντας αυτό το κοινωνικό φαινόμενο στην εξέλιξή του, συνδέοντας τη θεσμική του ανάπτυξη με το κυρίαρχο «ιδεολογικό» κλίμα. Η ανάλυση της πρακτικής και του ιδεολογικού λόγου των επιμορφωτών θα μας οδηγήσει στην αναζήτηση της συμπεριφοράς, των «αρχών» και της στάσης τους, σε συνάρτηση βέβαια με τους επιδιωκόμενους πολιτικούς στόχους του κράτους. Τέλος, η μελέτη της κοινωνικοεπαγγελματικής προέλευσης των επιμορφωομένων θα σκιαγραφήσει την πραγματική σύνθεση του κοινού της λαϊκής επιμόρφωσης.

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ

Θεωρείται ότι η λαϊκή επιμόρφωση είναι ένα φαινόμενο που αφορά τις σύγχρονες κοινωνίες, και ιδιαίτερα στην Ελλάδα είναι μια καινούργια πραγματικότητα που αναπτύχθηκε στη δεκαετία του 1970. Αυτή η διαβεβαίωση ότι η ουσιαστική γέννηση της λαϊκής επιμόρφωσης ανάγεται σ' ένα κοντινό παρελθόν, αφήνοντας στο σκοτάδι τις ρίζες της, δεν είναι κάτι τυχαίο. Χωρίς αμφιβολία, οι επιμορφωτές αρέσκονται να εμφανίζονται σαν «πιονιέρηδες»,

κατασκευάζοντας την εικόνα των ιδίων ως «σκαπανέων» μιας νέας παιδαγωγικής. Πέρα από αυτές τις ψυχολογικού χαρακτήρα εξηγήσεις δεν είναι χωρίς ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι το «καινούργιο», το «πρωτότυπο», σε αντίθεση με το «υπάρχον», καταλαμβάνει σημαντικό μέρος των αξιών που προβάλλουν οι επιμορφωτές και ο ίδιος ο θεσμός. Το διφορούμενο των λέξεων επιτρέπει κατά κάποιο τρόπο το πέρασμα από την κρίση της πραγματικότητας σε μια κριτική των αξιών. Με άλλα λόγια, αυτή η διαβεβαίωση είναι μια ιδεολογική ερμηνεία της πραγματικότητας η οποία προϋποθέτει μια επιλεκτική εκτίμηση των γεγονότων. Η ανάλυση της θεσμοποίησης της λαϊκής επιμόρφωσης διαμέσου μιας σχηματικής ιστορικής προσέγγισης δεν έχει τη φιλοδοξία να δώσει την ιστορική διάσταση του προβλήματος. Με τα διάφορα σημεία αναφοράς σηματοδοτείται απλώς η σταδιακή θεσμοποίηση και η σημάσια που αποκτά μετά το 1981.

Από τις ιστορικές μαρτυρίες που έχουμε, η σοβαρότερη προσπάθεια επαγγελματικής κατάρτισης αρχίζει το 1829 στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας, και συνεχίζεται μέχρι το τέλος του 1834. Το ίδρυμα αυτό διδάσκει ξυλουργική, τορνευτική, βιβλιοδετική, τυπογραφική, ραπτική, αρχιτεκτονική και οικοδομική. Μερικοί τρόφιμοι του Ορφανοτροφείου εκπαιδεύτηκαν και έξω από το ίδρυμα, όπως στην πρακτική γεωπονική στη Γεωργική Σχολή της Τίρυνθας, στην τέχνη της χρυσοχοΐας στη Σύρο, της τυπογραφίας στο Ναύπλιο κ.λπ.¹

Το 1829 με πρωτοβουλία του Καποδίστρια ιδρύθηκε η Γεωργική Σχολή της Τίρυνθας. «Εκτός της απλής γεωργίας και κτηνοτροφίας θα διδάσκονται... η φυτονομία, η δασολογία, η οινοποιΐα και η ελαιοποιΐα... να κάμη γνώστην εις την Ελλάδα την χρήσιν διαφόρων τελειοποιημένων της Γεωργίας εργαλείων και μάλιστα αρότρων».²

Μια από τις πρώτες προσπάθειες για την οργάνωση της επιμόρφωσης των ενηλίκων έγινε το 1929 από την κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου με το νόμο 4397/29, για την καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού, με την ίδρυση νυχτερινών σχολείων.³ Επίσης, με τον ίδιο νόμο καθιερώθηκε ο θεσμός των «Κυριακών», γεωργικών σχολείων, που περιλάμβαναν γεωργικά και ζωοτεχνικά μαθήματα, καθώς και στοιχεία υγιεινής, οικοκυρικής κ.λπ.⁴

Το 1943 δημιουργείται στα πλαίσια του Υπουργείου Παιδείας μια ειδι-

1. Χ.Γ. Κωνσταντινόπουλος, *Η επαγγελματική εκπαίδευση στην περίοδο 1828-1832*, εκδ. Ο.Α.Ε.Δ., Αθήνα 1984.

2. Στο ίδιο, σ. 54.

3. Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Β', εκδ. Ερμής, Αθήνα 1974, σ. 171-172.

4. *Επιμόρφωση και αναλφαριθμητισμός*, Υ.Π.Ε.Π.Θ., Τμήμα Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα 1961, σ. 24.

κή υπηρεσία που ονομάζεται «Τμήμα Επιμόρφωσης Ενηλίκων» (νόμος 837/1943). Έργο της θα ήταν η έκδοση βιβλίων και φυλλαδίων, οι διαλέξεις, οι ραδιοφωνικές εκπομπές και η έκδοση περιοδικού. Στην πραγματικότητα η Διεύθυνση Επιμόρφωσης Ενηλίκων είχε αναλάβει τη διάδοση της ναζιστικής προπαγάνδας. Ταυτόχρονα, όμως, οι αντιστασιακές οργανώσεις και κυρίως το Ε.Α.Μ. λειτούργησαν διάφορες γεωργικές σχολές για την επαγγελματική μόρφωση της νεολαίας με στόχο τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας σε συνεταιριστική βάση.⁵

Το 1954 με το Ν.Δ. 3094/54 δημιουργήθηκε στο Υπουργείο Παιδείας η Κεντρική Επιτροπή Καταπολέμησης του Αναλφαβητισμού (ΚΕΚΑ). Το Ν.Δ. προβλέπει τη δημιουργία δημοσίων νυχτερινών Δημοτικών Σχολείων και Κέντρων Επιμόρφωσης Ενηλίκων· τα τελευταία όμως άρχισαν να λειτουργούν μετά την έκδοση της εγκυκλίου 117452 του 1959.

«Τα Κέντρα Επιμόρφωσης απευθύνονται σε άτομα άνω των 20 ετών, αναλφάβητους ή ημιαναλφάβητους, προσφέροντάς τους με τη μορφή διαλέξεων ορισμένες βασικές γνώσεις πάνω σε γενικά θέματα, όπως τα καθήκοντα και οι υποχρεώσεις των πολιτών, η υγιεινή, η θρησκεία, η κτηνοτροφία κ.λπ.. Οι επιμορφωτές στην πλειοψηφία τους ήταν δάσκαλοι, γιατροί, γεωπόνοι, παπάδες, για τη θρησκευτική και ηθική διαπαιδαγώγηση, και χωροφύλακες για την “πολιτική αγωγή”».⁶

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας (1967-1974) η Επιμόρφωση των Ενηλίκων λειτούργησε σχεδόν αποκλειστικά σαν όργανο προπαγάνδας. Το 1972-73, χρονιά του δημοψηφίσματος για το πολίτευμα, οι στρατιωτικοί οργάνωσαν διαλέξεις με 3.839.505 παρουσίες, που τις παρουσίασαν σαν εκδηλώσεις της επιμόρφωσης. Το 1976-77 επιχειρείται η αναδιοργάνωση της Λαϊκής Επιμόρφωσης με την κατάργηση των 1.400 Κέντρων και την ίδρυση 227 Κέντρων Επιμόρφωσης «νέου τύπου» που διακρίνονται σε αστικού, ημιαστικού και αγροτικού τύπου.⁷

Η γενική σύνθεση των Ν.Ε.Α.Ε., καθώς δεν περιλαμβάνει εκπροσώπους των μαζικών φορέων και των επιμελητηρίων, μας δείχνει τα περιορισμένα όρια της Λαϊκής Επιμόρφωσης. Μια ανάλυση των στόχων του παλιού κανονισμού της Λαϊκής Επιμόρφωσης μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δίνει κυρίως προτεραιότητα στην αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου. Έτσι έχουμε τη διοργάνωση δραστηριοτήτων με ψυχαγωγικό χαρακτήρα, όπως είναι ο χορός, η μουσική, το ποδόσφαιρο, κ.λπ., χωρίς καμιά σύνδεση με τις ανάγκες

5. Βλ. Χ. Σακελλαρίου, *Η παιδεία στην Αντίσταση*, εκδ. Φυλιπότη, Αθήνα 1984.

6. Π. Ντεμουντέρ, Τ.Β. Σκούρας, Δ. Βεργίδης, *Η Λαϊκή Επιμόρφωση στην Ελλάδα*, Υ.Π.Ε.Π.Θ., Αθήνα 1984, σ. 49.

7. Έκθεση πεπραγμένων 1976-77, Δ/ση Επιμόρφωσης Ενηλίκων, Αθήνα 1977, σ. 7.

κοινωνικής και επαγγελματικής κατάρτισης.

Μετά τις εκλογές του Οκτωβρίου του 1981, το κράτος θέλει να μετατρέψει τη Λαϊκή Επιμόρφωση σε μοχλό για την περιφερειακή ανάπτυξη. Η νέα φιλοσοφία για τη Λαϊκή Επιμόρφωση στοχεύει αφενός στην ανάπτυξη της προσωπικότητας των επιμορφωνομένων και αφετέρου στη στήριξη των θεσμών λαϊκής συμμετοχής (συνεταιρισμών, δημοτικών και κοινοτικών επιχειρήσεων κ.λπ.), στην προοπτική μιας άλλης αναπτυξιακής λογικής.

Η νέα δομή της Λαϊκής Επιμόρφωσης έχει ως εξής: Σε εθνικό επίπεδο βρίσκουμε τα ίδια όργανα, όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί το 1976. Τώρα όμως δεν συμμετέχουν η Ακαδημία και η Ιερά Σύνοδος, αλλά ορισμένα Υπουργεία και εκπρόσωποι του ΥΧΟΠ, του ΕΟΤ, του ΟΑΕΔ και του ΕΟΜΜΕΧ. Στο περιφερειακό επίπεδο υπάρχει η ΝΕΛΕ και το Συμβούλιο Λαϊκής Επιμόρφωσης (Σ.Λ.Ε.)· στο πρώτο όργανο συμμετέχουν εκπρόσωποι των Επιμελητηρίων, του Εργατικού Κέντρου, των Συνεταιρισμών, των Εκπαιδευτικών κ.λπ..

Για να εκτιμήσουμε την ανάπτυξη της λαϊκής επιμόρφωσης στα τελευταία χρόνια, δεν αρκεί να τη δούμε ως αποτέλεσμα της οικονομικής συγκυρίας ή ως μια απλή αλληλοεξάρτηση της εξέλιξης της οικονομίας και εκείνης του θεσμού. Ένας παράγοντας που θα πρέπει να μελετηθεί είναι οι σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στην ιστορία της λαϊκής επιμόρφωσης και την κοινωνική μας ιστορία. Οι χρονολογικές συμφωνίες φαίνεται να είναι οι δείκτες λογικών αναλογιών στην εξέλιξη των δομών που ανήκουν στο ίδιο σύστημα. Έτσι κάθε θεσμική ανάπτυξη αντιστοιχεί σε μια περίοδο κοινωνικής και πολιτικής αλλαγής, με μια ανάλογη ώθηση των θεσμών της λαϊκής κουλτούρας και μια νέα κοινωνική νομοθεσία. Παρ' όλα αυτά θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε την ανάπτυξη της λαϊκής επιμόρφωσης ως αποτέλεσμα μόνο των κοινωνικών αλλαγών και ως απόρροια της πρόθεσης του κράτους να ελέγξει αυτές και την εκπαίδευση. Η τωρινή ανάπτυξη τόσο της λαϊκής επιμόρφωσης όσο και της επαγγελματικής επιμόρφωσης συνοδεύεται στο ιδεολογικό επίπεδο από μια κριτική του εκπαιδευτικού συστήματος. Παρ' όλα αυτά είναι πρόωρο να τη δούμε ως αποτέλεσμα μιας ορθολογικής απόφασης ή ως μια παράλληλη ανάπτυξη ανάλογων θεσμών με το επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα. Αυτές οι ερμηνείες είναι αμφίβολες διότι επιχρυσώνουν τη λαϊκή επιμόρφωση με μια λειτουργία νεοτεριστική και προσαρμοστική. Αυτοί οι θεσμοί είναι προϊόν του ίδιου «κοινωνικού παιχνιδιού» που δίνει σημασία στα ρεύματα των ιδεών, και όπου οι «παραστάσεις» και οι ερμηνείες της κοινωνικής κατάστασης είναι αυτά τα ίδια τα στοιχεία του «παιχνιδιού». Για να κατανοήσουμε την ανάπτυξη της λαϊκής επιμόρφωσης θα πρέπει να μελετήσουμε τις σχέσεις της με αυτό που ονομάζεται γενικά «ιδεολογικό κλίμα».

Η ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗΣ

Χωρίς να έχουμε την πρόθεση να περιγράψουμε το «ιδεολογικό κλίμα» ούτε να καταγράψουμε τις συλλογικές παραστάσεις και μεταλλαγές της ελληνικής κοινωνίας, μπορούμε να δοκιμάσουμε να αποκαλύψουμε το πλαίσιο ή τις «διανοητικές συνθήκες» οι οποίες στηρίζουν τις παραστάσεις που περικλείει η λαϊκή επιμόρφωση. Η ανάλυση των επίσημων και ανεπίσημων κειμένων που δικαιολογούν το θεσμό αποκαλύπτουν την ύπαρξη συγγενών ερμηνευτικών σχημάτων τα οποία στηρίζονται σε δύο διαπιστώσεις: α) στην επιτάχυνση της οικονομικής και τεχνολογικής προόδου, β) στην πολιτιστική καθυστέρηση. Στην προβολή τους καταφεύγουμε είτε για να δικαιολογήσουμε την αναγκαιότητα της λαϊκής επιμόρφωσης ή της επιμόρφωσης των ενηλίκων γενικά, είτε για να εκθέσουμε τα προβλήματα που τίθενται στην ελληνική κοινωνία. Ένας τέτοιος ιδεολογικός λόγος σκοπεύει στην κατασκευή ενός κοινού τρόπου αντίληψης και κρίσης με στόχο τη δικαιολόγηση του θεσμού της λαϊκής επιμόρφωσης, αποδεικνύοντας ότι αυτή απαντά σε μια κοινωνική ζήτηση. Οι παραπάνω διαπιστώσεις γίνονται αποδεκτές από ένα σημαντικό μέρος διανοοούμενων, πολιτικών, επιχειρηματιών κ.λπ. και από έναν ικανό αριθμό περιοδικών. Οι διάφορες αναλύσεις παρατηρούν συμπτώματα μιας κρίσης που προσδιορίζεται με τον όρο της «πολιτιστικής καθυστέρησης». Για ορισμένους, αυτή η κρίση είναι το αντίτιμο της επιστημονικής και τεχνικής προόδου, ενώ ταυτόχρονα υποστηρίζεται ότι η κρίση είναι πιο βαθιά όσο ο ρυθμός των επιστημονικών και τεχνολογικών νεοτερισμών είναι πιο γρήγορος από την αλλαγή των νοοτροπιών.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο η λαϊκή επιμόρφωση εμφανίζεται σαν ένα αντίδοτο στην πολιτιστική καθυστέρηση. Φαίνεται σαν το μέσον που θα επιταχύνει την εξέλιξη των νοοτροπιών, θα ευνοήσει μια ορθολογική στάση έναντι των αλλαγών και τέλος «θα εξασφαλίσει ισότητα ευκαιριών και ισόρροπη κοινωνική πρόοδο».⁸ Σε κάθε περίπτωση εμφανίζεται σαν ένα στοιχείο στη λύση του προβλήματος που τίθεται από την έλλειψη προσαρμογής του εκπαιδευτικού συστήματος στις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας. Έτσι η ανάγκη της επιμόρφωσης είναι συνδεδεμένη με την αντίληψη της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης. Εξάλλου δεν αρκεί η επίκληση των «ιδεών της μόδας» για να εξηγήσουμε την αναγκαιότητα της επιμόρφωσης και την ιστορική της ιδιαιτερότητα. Η επανεκτίμηση της τεχνολογικής ορθολογικοποίησης

8. Βλ. τον κανονισμό της λαϊκής επιμόρφωσης στην *Εφημερίδα της κυβέρνησης*, αρ. φύλλου 826, 1982.

σης φαίνεται να θεμελιώνει την προβολή της επιμόρφωσης ως μέσου αναγκαίου για την ικανοποίηση επιτακτικών αναγκών μιας κοινωνίας σε εξέλιξη. Από αυτό το γεγονός η επιμόρφωση φαίνεται να είναι η έκφραση μιας τάξης διανοουμένων και τεχνοκρατών για τους οποίους σε κάθε πρόβλημα αντιστοιχεί μια τεχνική ή διοικητική λύση. Στον ιδεολογικό λόγο για τον άνθρωπο και τις δημοκρατικές αρχές αντιστοιχεί η αισιοδοξία που ενώνει την κοινωνική πρόοδο με την τεχνολογική πρόοδο. Σ' αυτό το επίπεδο συναντούν οι τεχνοκράτες τις εφαρμοσμένες κοινωνικές επιστήμες και παρά τις διαφορές τους καθορίζουν τελικά τα συγγενικά συστήματα των έξεων (*habitus*).⁹

ΟΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗΣ ΚΑΙ Ο ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΜΟΡΦΩΤΩΝ

Εάν παραβλέψουμε το νομικό πλαίσιο που καθορίζει τη λειτουργία της λαϊκής επιμόρφωσης και προσπαθήσουμε να γνωρίσουμε το σύστημα των τελικών στόχων και των μέσων της, τότε θα πρέπει να αναρωτηθούμε για τους επίσημους σκοπούς του θεσμού και τους στόχους που επιδιώκουν οι επιμορφωτές. Δηλαδή για την ανίχνευση των καλυμμένων προθέσεων και των πραγματικών συμπεριφορών, κινήτρων και στάσεων των επιμορφωτών. Φυσικά, όλα αυτά τα στοιχεία αποτελούν ένα οργανωμένο όλον κανόνων και πράξεων, που μας προτρέπουν στην κατανόηση της λογικής του συστήματος και των πολιτικών στόχων που επιδιώκονται.

Η μελέτη του ιδεολογικού λόγου των επιμορφωτών είναι αποκαλυπτική των στόχων που επιδιώκονται και των εκφρασμένων προθέσεων της λαϊκής επιμόρφωσης ως ιδεολογικού μηχανισμού του κράτους. Ο «λόγος» που χρησιμοποιούν έχει ως σημείο αναφοράς την έννοια της αλλαγής. «Βασικός στόχος της λαϊκής επιμόρφωσης είναι να γίνει ένας χώρος ανοικτού και ελεύθερου διαλόγου και ενημέρωσης του λαού για όλα τα σημαντικά ζητήματα που αντιμετωπίζει, έτσι ώστε να δοθεί στον καθένα η δυνατότητα να κατανοεί την πραγματικότητα, πράγμα που είναι η προϋπόθεση για να τη μεταμορφώνει σύμφωνα με τις ανάγκες του».¹⁰ Το ίδιο συμβαίνει και στον τρόπο που «βλέπουν τον κόσμο», ο οποίος ορίζεται από την ιδέα μιας κοινωνίας σε εξέλιξη.

9. Για τη σημασία της έννοιας *habitus* βλ. P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *La Reproduction*, éd. Minuit, 1970, 244. Ν. Παναγιωτόπουλος: «Από τον κανόνα στις στρατηγικές και από το υποκείμενο στον δράντα φορέα», *Ε.Κ.Ε.*, τχ. 72, 1989, σ. 131 κ.ε..

10. «Οι νέοι στόχοι της λαϊκής επιμόρφωσης», *Αυτομόρφωση*, τχ. 1, 1983, σ. 18.

Ακόμη και οι πρακτικές και οι στόχοι που θέτουν, εκφράζουν τις νεοτεριστικές τους προθέσεις και έχουν την τάση να προβάλλουν την εικόνα αυτών των ιδίων ως «φορέων αλλαγής». Μέσα από τα στερεότυπα που επισημαίνουμε φαίνονται ακριβώς οι αναφορές στις αξίες που αναγνωρίζουν οι επιμορφωτές. Η μελέτη των εκφρασμένων στόχων επιτρέπει να αποκαλυφθούν οι προθέσεις τους αλλά κυρίως το σύστημα των αξιών στο οποίο αναφέρονται. Η ανάλυση των κειμένων μάς οδηγεί στον εντοπισμό των παρακάτω θέσεων: αυτοέκφραση των αναγκών, οι οποίες δεν θα πρέπει να επιβάλλονται, ελεύθερος αυτοπροσδιορισμός (πάνω από τους ταξικούς ανταγωνισμούς), εναντίωση στο συγκεντρωτισμό, είτε είναι πολιτικός είτε ιδεολογικός ή οικονομικός, συμμετοχή των ατόμων στη διαμόρφωση μιας νέας κουλτούρας και ενός νέου τρόπου ζωής, συνειδητοποίηση από τα άτομα των προβλημάτων του κόσμου και των ευθυνών που απορρέουν από αυτά, και τέλος στήριξη της οικονομικής ανάπτυξης και αποκέντρωσης και υποστήριξη των κοινωνικών νεοτερισμών. Ο ιδεολογικός αυτός λόγος στοχεύει στην «αυτόνομη» προσαρμογή του ατόμου μέσα σε μια κοινωνία που αλλάζει γρήγορα. Έτσι, η λαϊκή επιμόρφωση επιδιώκει την «ολόπλευρη ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας μέσα στις ραγδαίες οικονομικές, κοινωνικές, επιστημονικές μας τεχνικές αλλαγές».¹¹

Στην ανάλυση των κειμένων βρίσκουμε τον ίδιο συνεκτικό ιδεολογικό λόγο, το ίδιο ερμηνευτικό σχήμα, την αποδοχή των ιδίων αξιών και κανόνων, πράγμα που επιβεβαιώνει ότι η λαϊκή επιμόρφωση είναι ένας θεσμός κανονιστικός. Μπορούμε να αναφέρουμε διάφορες φόρμουλες που χρησιμοποιούνται και έχουν πολλές φορές μια αξία συμβολική, π.χ. ο σκοπός της επιμόρφωσης είναι «να μάθουμε πώς να αναλάβουμε τον εαυτό μας και να στεκόμαστε μόνοι μας στα πόδια μας». Η αυτονομία του ατόμου εμφανίζεται σαν το μέτρο της ανάπτυξης της προσωπικότητας και σαν πρότυπο της συμπεριφοράς: «... ο αιώνας μας χαρακτηρίζεται από την καταξίωση του ανθρώπου σαν άτομο που ανεξαρτητοποιημένο αναλαμβάνει ή μάλλον προσπαθεί να αναλάβει την ευθύνη του εαυτού του».¹² Σ' αυτό το πνεύμα οι θεσμοί της λαϊκής επιμόρφωσης αποκαλύπτονται περισσότερο ως μέσα κοινωνικής ενσωμάτωσης παρά ως όργανα αμφισβήτησης. Όπως σημειώσαμε και παραπάνω, ορισμένοι από τους στόχους της λαϊκής επιμόρφωσης αναφέρονται στην ενίσχυση υλοποίησης οικονομικών προβλημάτων. Η βαρύτητα όμως αυτού

11. Δ. Βεργίδης, «Η διαρκής εκπαίδευση στην Ελλάδα στα πλαίσια του θεσμού της λαϊκής επιμόρφωσης», *Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια* των Μ. Debesse, G. Mialaret, εκδ. Δίπτυχο, 1985, σ. 603.

12. Γ. Τσάνας, «Σύγχρονης τάσεις στη λαϊκή επιμόρφωση», σεμινάριο επιμόρφωσης επιμορφωτών, Σκέτσες 1984, κείμενο πολυγραφημένο, σ. 5.

του ρόλου της λαϊκής επιμόρφωσης δεν είναι σημαντική, αφού ουσιαστικά είναι ένας θεσμός για την κοινωνική ενσωμάτωση των ατόμων, πράγμα που αποδεικνύεται από το ότι εκτός των άλλων προτείνει ως κανόνες αναφοράς τις αξίες και τις απαιτήσεις της σημερινής ελληνικής κοινωνίας. Ο ιδεολογικός λόγος των επιμορφωτών συνδέεται με τις λογικές που κυριαρχούν στις σύγχρονες επιχειρήσεις, σημείο αναφοράς της «καταπιεστικής παραγωγικότητας».¹³ Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για αναγνωρισμένους κανόνες και αξίες μιας μερίδας της κυρίαρχης τάξης, η οποία μιλάει για εξέλιξη των δομών, συμμετοχή και διάλογο.

ΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Είναι ενδιαφέρον να μελετηθούν οι παραστάσεις που προβάλλουν οι επιμορφωτές για τη γνώση και τις τεχνικές μετάδοσης και κατάκτησής της. Η ανάλυση αυτών που υποστηρίζονται είναι αποκαλυπτική του συστήματος των αξιών, στο οποίο αναφέρεται η πρακτική τους και ο ιδεολογικός τους λόγος. Η στάση των επιμορφωτών —αλλά και άλλων φορέων του θεσμού— για τη γνώση και τα μέσα για την απόκτησή της ή τη μεταβίβασή της είναι απορριπτική για την «παραδοσιακή» γνώση του σχολείου. «Η οικονομική κρίση καθώς και η τεχνολογική επανάσταση καθιστούν αρτηριοσκληρωτική τη δομή οργάνωσης και το περιεχόμενο του επίσημου σχολείου για να μπορέσει να ανταποκριθεί στις νέες ανάγκες».¹⁴

Οι επιμορφωτές απορρίπτουν την έννοια του καλλιεργημένου ανθρώπου που έχει «πεπαλαιωμένες» γνώσεις, στάσιμες και αναλλοίωτες. Αντίθετα, προβάλλουν την εικόνα του καλλιεργημένου ατόμου που το χαρακτηρίζει ο δυναμισμός, η ανανέωση και η επικοινωνία. «...Η λαϊκή επιμόρφωση στοχεύει στην (αυτο)δημιουργία και την (αυτο)διαμόρφωση ενός πολυδύναμου τύπου ανθρώπου που αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του συμμετέχοντας ενεργητικά στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή μιας κοινωνίας, που είναι δηλαδή ικανός όχι να προσαρμόζεται στις ασταμάτητες αλλαγές του σύγχρονου κόσμου αλλά και να διαμορφώνει-κατασκευάζει τον κόσμο αυτόν συμπρωταγωνιστώντας στις αλλαγές του».¹⁵ Τα επίσημα νομιμοποιημένα κανάλια που μεταδίδουν γνώσεις, στάσεις, συμπεριφορές,

13. Herbert Marcuse, *L'homme unidimensionnel*, éd. de Minuit, 1968.

14. *Αυτομόρφωση*, τχ. 2, 1984, σ. 35.

15. *Αυτομόρφωση*, τχ. 1, 1983, σ. 41.

αξίες, απορρίπτονται ως αναχρονιστικά και αντιπαιδαγωγικά. Αυτή η «απόρριψη» έχει μια ιδεολογική χροιά, επειδή η επίσημη γνώση είναι η αναγνωρισμένη γνώση που μεταδίδει το εκπαιδευτικό σύστημα. Για τους επιμορφωτές, καλλιεργημένος άνθρωπος είναι ο πληροφορημένος άνθρωπος. Η πληροφορηση αυτή είναι πλατιά, ξεπερνάει τις επαγγελματικές γνώσεις και μπορεί να εφαρμοστεί σε όλους τους «τομείς της ζωής». Επιπλέον αυτή η πληροφορόρηση πρέπει να είναι σύγχρονη και να διαφοροποιείται από τις γνώσεις του σχολείου. Ο νέος άνθρωπος, όπως και ο επιμορφωτής, χαρακτηρίζεται από ένα ανοιχτό πνεύμα και προσπαθεί να κατανοήσει τους άλλους, διαθέτοντας ο ίδιος την ικανότητα του διαλόγου. Η ικανότητά του να κρίνει ελεύθερα και προσωπικά του εξασφαλίζει την αυτονομία του και την ευλυγισία να προσαρμόζεται στις αλλαγές. Εκείνο που είναι σημαντικό είναι η αφομοίωση ορισμένων ποιοτικών στοιχείων, δεξιοτήτων και συμπεριφορών που προϋποθέτουν την αποδοχή ενός «νέου ανθρωπισμού». Επομένως οι έξεις (*les habilités*) που κάνουν τον νέο τύπο ατόμου είναι το εκφρασμένο σύστημα αξιών των επιμορφωτών που του επιτρέπει να δει τον εαυτό του αυτόνομο και προσαρμοστικό. Ο νέος καλλιεργημένος άνθρωπος αντανakλά ως ένα σημείο τις απαιτήσεις της κοινωνικής ζήτησης και τις πολιτικές προδιαγραφές του κράτους. Για να γίνει κάποιος επιμορφωτής στη λαϊκή επιμόρφωση δεν απαιτείται υποχρεωτικά η κατοχή πανεπιστημιακού τίτλου, αλλά προϋποτίθεται ένα σύνολο ικανοτήτων, που απαιτούνται για το ρόλο αυτό, δηλαδή η ικανότητα του διαλόγου, η συμμετοχή και η αποδοχή της έννοιας της αλλαγής ως κανόνα ζωής.¹⁶ Επίσης φαίνεται να τονίζεται η ιδεολογία της ρύθμισης των κοινωνικών συγκρούσεων με το διάλογο. Έτσι, ο ορισμός του νέου καλλιεργημένου ατόμου και κατ' επέκταση και του επιμορφωτή περικλείει τις έννοιες του διαλόγου και της συναίνεσης. Δεν είναι τυχαίος ο τονισμός της ικανότητας προσαρμογής στις αλλαγές και της αίσθησης της αυτονομίας, όταν τα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας έχουν τεθεί με όρους προσαρμογής στις τεχνολογικές εξελίξεις και αποδοχής των κοινωνικών θεσμικών νεοτερισμών. Η «άνεση» χρήσης των εννοιών της αυτονομίας, της προσαρμοστικότητας, της ικανότητας κατανόησης του «κόσμου που μας περιβάλλει» ή το χάρισμα του διαλόγου, σηματοδοτούν το βαθμό της κοινωνικής επιτυχίας. Η κατάκτηση αυτής της «άνεσης» ή του τρόπου σκέψης και δράσης, που χαρακτηρίζει ουσιαστικά τα ανώτερα στελέχη των επιχειρήσεων, φαίνεται να είναι η πρόταση των επιμορφωτών, γι' αυτούς που δεν έχουν αυτά τα «χαρίσματα» από τη γέννησή τους. Έτσι, ενώ φαίνεται ότι γίνεται μια προσπάθεια προ-

16. Βλ. Μ. Βλαχούτσικου, *Λαϊκή επιμόρφωση και παιδαγωγική*, εκδ. Υπουργείου Πολιτισμού 1988, σ. 41 κ.ε.: Γ. Τσάνας, «Δημοκρατικά μέσα παιδείας», κείμενο πολυγραφημένο, 1984, *Αυτομόρφωση*, τχ. 1 και 2, σ. 19, 15, 63.

σαρμογής στις αλλαγές μιας κοινωνίας που βρίσκεται σε μια διαδικασία γρήγορης μεταμόρφωσης, στην πραγματικότητα πρόκειται για μια συντηρητική προσαρμογή. Κάτω από αυτό το πρίσμα φαίνεται πιθανό μια τέτοια πρακτική να ενισχύει τη διατήρηση της κοινωνικής δομής, αυξάνοντας ταυτόχρονα τους αποδέκτες της ιδεολογίας της συμμετοχής και της συναίνεσης. Οι ικανότητες του σύγχρονου ατόμου που έχουν προβληθεί από τους επιμορφωτές αποτελούν, όπως είδαμε, ταυτόχρονη έκφραση ενός «ανθρωπιστικού ιδεώδους» και απαίτηση της οικονομικής ανάπτυξης. Η επαγγελματική και γεωγραφική κινητικότητα ή η προσαρμοστικότητα στις αλλαγές δεν εμφανίζονται ως αποτέλεσμα της οικονομικής και κοινωνικής αποδιάρθρωσης-αναδιάρθρωσης αλλά κυρίως ως αναγκαία συνθήκη για την πραγματοποίηση μιας «κοινωνίας πιο ανθρώπινης». Αυτό το ανθρωπινό ιδεώδες που προτείνουν επιμορφωτές, διανοούμενοι, κ.λπ., εκφράζει στην πραγματικότητα τα ιδεώδη μιας μερίδας της διευθύνουσας τάξης, που δίνει αξία στον ορθολογισμό, το διάλογο και τη συναίνεση. Επειδή αυτές οι κυρίαρχες ιδέες εμφανίζονται σαν προοδευτικές και ορθολογικές, καλύπτουν με τη μορφή του κοινού ιδεώδους τα συμφέροντα των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής. Η μελέτη των στόχων του ιδεολογικού λόγου, όμως, πρέπει να συμπληρωθεί από την εξέταση της ίδιας της πρακτικής του θεσμού. Η διερεύνηση του νοήματος της πρακτικής των επιμορφωτών-εμψυχωτών κατά τη διάρκεια της επιμόρφωσης μας οδηγεί στην ανάλυση του ιδεολογικού λόγου αυτής της πρακτικής.

ΕΝΑΣ ΤΡΟΠΟΣ ΕΠΕΜΒΑΣΗΣ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Η αναπαραγωγή και η διάδοση του ιδεολογικού λόγου της λαϊκής επιμόρφωσης συντελείται σε ειδικούς χώρους και σε λίγο-πολύ καθορισμένο χρόνο. Αυτές οι απαιτήσεις δομούν έναν τρόπο χρήσης του ελεύθερου χρόνου, απωθώντας τις αντιθέσεις που θα μπορούσαν να εμφανιστούν κατά τη διάρκειά του. Αυτή η οργάνωση του χρόνου προϋποθέτει την αποδοχή των κανόνων και την αναγνώριση της πολιτικο-ιδεολογικής ουδετερότητας του θεσμού. Προϋποθέτει επίσης μια σχέση με τους επιμορφωτές-εμψυχωτές, οι οποίοι, άσχετα με τις ιδεολογικές τους πεποιθήσεις, θέτουν κυρίως σε εφαρμογή έναν τύπο κοινωνικών σχέσεων που βασίζεται στη συμμετοχή και στην άμεση έκφραση. Επιπλέον, τα επιμορφωτικά κέντρα με τη δυνατότητα που έχουν να χρησιμοποιούν ορισμένα τεχνικά μέσα για φωτογράφιση, κινηματογράφο, μουσική, κ.λπ., συντελούν ώστε ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες να εθι-

στούν στην κατανάλωση χρήσης αυτών των μέσων κατά τον ελεύθερο χρόνο τους. Επομένως, ο χώρος, ο χρόνος και τα μέσα καθορίζουν άμεσα τις κοινωνικές πρακτικές, επιβάλλοντας τις ανάλογες συμπεριφορές και στάσεις. Η ανάλυση των πρακτικών και της τελετουργίας των συναντήσεων αποκαλύπτει τη βαρύτητα που δίνουν οι επιμορφωτές στην κοινωνικο-συναισθηματική ζωή της ομάδας που επιμορφώνεται. Εκείνο που έχει σημασία για τους επιμορφωτές είναι να βοηθήσουν τους επιμορφωνομένους να βγουν από το «καβούκι» τους, ξεπερνώντας την κατάσταση υποταγής και παθητικότητας όπου βρίσκονται. Αυτές οι προσπάθειες εξάλλου δένονται με τους επιδιωκόμενους στόχους, δηλαδή με το να καταστήσουν τους επιμορφωνομένους ικανούς να προσαρμόζονται σε καινούργιες καταστάσεις και να μπορούν να αποδεσμεύονται από την καθημερινή ρουτίνα και τον ανταγωνιστικό ατομισμό.¹⁷ Αποδεχόμενοι τις αξίες της συνεργασίας, του ορθολογισμού, της δημιουργίας, του καινούργιου, το άνοιγμα προς τους άλλους, περνούν έτσι από την εξάρτηση στην αυτονομία. Η τεχνική της εμφύχωσης αυτή καθ' εαυτήν γίνεται μια κοινωνική παρέμβαση στο μέτρο που επιδιώκει να επιβάλει νέες πρακτικές. Οι «διανοητικές» τεχνικές, που αντλούν την προέλευσή τους από την κοινωνική ψυχολογία, ξεπερνούν τους εκφρασμένους στόχους που θέλουν να υπηρετήσουν και τελικά επιβάλλονται αυτές καθ' εαυτές. Οι τεχνικές της επικοινωνίας π.χ. μπορούν να στηρίξουν μια αντίληψη της επικοινωνίας ως μιας τεχνικής και μόνο. Οι τεχνικές της συμμετοχής αποκαλύπτονται ως μια τεχνική της εξουσίας. Δηλαδή οι τεχνικές δεν αναφέρονται παρά μόνο σε άλλες τεχνικές. Η πρακτική της εμφύχωσης όπως εφαρμόζεται από τους επιμορφωτές αποδεικνύει ότι δεν έχει κατανοηθεί αυτό το «δάνειο» και οι κίνδυνοι που αυτές οι τεχνικές κρύβουν. Οι χρησιμοποιούμενες τεχνικές εκτιμώνται ουσιαστικά ως αναγκαία εργαλεία για την επιτυχή «λειτουργία» της ομάδας, και όχι ως συστατικά της φύσης αυτής της ίδιας της παρέμβασης. Η πρακτική της εμφύχωσης εκφράζει γενικά αντιλήψεις «συμφιλιωτικές», «συμμετοχικές», «μεσολαβητικές». Οι τεχνικές μάλιστα της εμφύχωσης (δυναμική των ομάδων, μελέτη του χώρου, brainstorming, κ.λπ.) μπορούν εύκολα να ταυτιστούν με τις μοντέρνες τεχνικές της οργάνωσης της εργασίας που εφαρμόζονται στις μεγάλες επιχειρήσεις (εμπλουτισμός καθηκόντων, ομάδες πρωτοβουλίας, κ.λπ.).

Επιπλέον, όλες οι «χειρονομίες» και οι πράξεις που καθορίζουν το τελετουργικό της υποδοχής και της εξοικείωσης, αντιστοιχούν σε μια προσπάθεια επανόδου στις «φυσικές σχέσεις», δηλαδή σε σχέσεις προσωπικές, σε αντίθεση με τις καθορισμένες σχέσεις επαγγελματικού ή σχολικού τύπου. Η

17. Βλ. τα σεμινάρια επιμόρφωσης των ΣΠΕ, *Αυτομόρφωση*, τχ. 2, 3-4, 5-6.

προσπάθεια του επιμορφωτή να θέσει την ομάδα σε ένα κλίμα «χαλάρωσης» και «άνεσης» έχει στόχο τη συμμετοχή όλων, ώστε η ίδια η ομάδα να πάρει τον εαυτό της στα χέρια της. Φαίνεται επίσης να υπάρχει κάποια αντιστοιχία ανάμεσα στις παρατηρούμενες πρακτικές και στον κοινοτικό μύθο, ο οποίος εμπνέει το ανθρωπιστικό σχέδιο των επιμορφωτών. Όπως ο μύθος μιλάει για έναν ευτυχισμένο και δημιουργικό κόσμο, μιας κοινωνίας χωρίς αντιθέσεις όπου τα άτομα και οι ομάδες —με καλή θέληση— προσπαθούν να άρουν τα εμπόδια διαμέσου των διαπραγματεύσεων, το ίδιο και το κλίμα και η λειτουργία των συναντήσεων στοχεύουν στη συμβολική πραγματοποίηση της δημιουργικής ένωσης της ομάδας.

Η ιδεολογία της πολιτιστικής ανάπτυξης αποτελεί και αυτή μια μορφή παρέμβασης στις κοινωνικές πρακτικές. Στο πολιτιστικό πεδίο προσδιορίζεται ένας χώρος αντιμετώπισης των κοινωνικών αντιθέσεων. Η χρήση του όρου πολιτιστική κρίση επιτρέπει στους εμπνευστές της λαϊκής επιμόρφωσης να έχουν μια «οργανική» ανάλυση των στόχων της. Η ανάλυση της κρίσης —κοινωνική, πολιτιστική— προβάλλεται με «κλινικούς» όρους. Η κοινωνία λόγω των αντιθέσεων που εμφανίζει, αρχίζει να έχει σημάδια παθολογικά. Σ' αυτή την περίπτωση είναι αναγκαία η εφαρμογή μιας θεραπείας μέσω των θεσμών της λαϊκής επιμόρφωσης. Επομένως η έννοια της πολιτιστικής κρίσης παίζει έναν ιδεολογικό ρόλο κάλυψης των πραγματικών αντιθέσεων. Ουσιαστικά εμπνέει μια πολιτική που στοχεύει να εκφραστούν οι κοινωνικές αντιθέσεις διαμέσου της κουλτούρας γενικότερα και ειδικότερα στην αναδιατύπωση της ουσίας της προσωπικότητας του ατόμου.

Με λίγα λόγια επιδιώκεται η μεταβολή στις κοινωνικές σχέσεις μέσω της πολιτιστικής ανάπτυξης. Έτσι, επιβάλλονται τρόποι παρέμβασης που προσδιορίζουν χώρους αντιμετώπισης των κοινωνικών συγκρούσεων. Πρόκειται για την προσπάθεια μεταβολής όλων των πρακτικών του παρελθόντος κάτω από μια ιδεολογία ενοποιητική.

ΛΑΪΚΗ ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Η λαϊκή επιμόρφωση παρουσιάζεται ως μια πιθανότητα να διορθωθούν οι μορφωτικές ανισότητες, ή οι καθυστερήσεις που προέρχονται από τις «πεπαιωμένες γνώσεις» που δίνει το σχολείο. Εξάλλου, οι φιλοδοξίες της λαϊκής επιμόρφωσης καθορίζουν περισσότερο μια παιδεία από μια απλή γνώση και αναγκαστικά, η κριτική του σχολικού συστήματος είναι αυστηρή και συνολική: «...η αποτυχία του εκπαιδευτικού προγραμματισμού και η συνεπακόλουθη

περιορισμένη αποτελεσματικότητα του σχολικού επαγγελματικού προσανατολισμού, αποτελούν δεδομένα που καθιστούν αναγκαία τη δημιουργία ενός συστήματος παροχής κατάρτισης που θα στηρίζεται σε μια διαφορετική αντίληψη για τη γνώση και την ανάπτυξη». ¹⁸ Για τους επιμορφωτές, η επιμόρφωση και η επίσημη διδασκαλία δεν πρέπει να συγχέονται, «η επιμόρφωση προσφέρει κάτι άλλο από αυτό που μεταδίδει η επίσημη εκπαίδευση». Η επιμόρφωση δεν είναι ένας τρόπος απόκτησης γνώσεων, αλλά ένας τρόπος ζωής, ένας τρόπος ανάπτυξης της προσωπικότητας. Η συνεχής επιμόρφωση έχει στόχο την αλλαγή νοοτροπίας και αξιών.

«Στην κυρίαρχη αντίληψη μιας εκπαίδευσης που παράγει αποφοίτους... αντιπαράκειται η αντίληψη της συνεχούς συλλογικής αυτομόρφωσης και ταυτόχρονα μιας αναπτυξιακής διαδικασίας σε όλα τα επίπεδα». ¹⁹ Οι κριτικές που απευθύνονται στο επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα είναι αρκετά διαδεδομένες και έχουν ξεπεράσει τον στενό κύκλο των επιμορφωτών. Γενικά κατηγορούν το σχολείο ότι: προσφέρει μια γνώση που είναι ξεπερασμένη, διατηρεί άκαμπτους διανοητικούς μηχανισμούς και καλλιεργεί συμπεριφορές που υποσκάπτουν τον προσωπικό δυναμισμό. Μερικές φορές αυτή η κριτική έχει έναν χαρακτήρα αφηρημένο, π.χ. το σχολείο είναι «μακριά από τη ζωή» ή η διδασκαλία θα πρέπει να ξεκινά «από το καθημερινό και το συγκεκριμένο». Με λίγα λόγια, οι επιμορφωτές κατηγορούν την εκπαίδευση ότι δεν είναι προσαρμοσμένη «στα προβλήματα του καιρού μας». «Οι σχολικές γνώσεις όλων των βαθμίδων είναι για πολλαπλούς λόγους ανεπαρκή εφόδια... Τα αντικείμενα μάθησης συχνά δεν ανταποκρίνονται στα ανοιχτά ερωτήματα των μαθητών και στις μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες». ²⁰ Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτή η κριτική είναι η ίδια με εκείνη που υποστηρίζεται από ορισμένους κύκλους διανοουμένων και επιχειρηματιών. ²¹ Ορθές ή εσφαλμένες αυτές οι επικρίσεις αντιστοιχούν εντούτοις στο πλαίσιο ανάλυσης της σημερινής ελληνικής κοινωνίας, και μάλιστα με όρους της κοινωνικής κρίσης και των λύσεων που προτείνονται κυρίως για τα σημερινά στελέχη των επιχειρήσεων. ²²

18. Δ. Βεργίδης, «Τοπικές πρωτοβουλίες για τη δημιουργία δυνατοτήτων απασχόλησης», διεθνές σεμινάριο, Αθήνα 1983.

19. Δ. Βεργίδης, «Το θεσμικό πλαίσιο της λαϊκής επιμόρφωσης», *Αυτομόρφωση*, τχ. 1, 1983.

20. «Η παιδαγωγική της αυτομόρφωσης», περ. *Αυτομόρφωση*, τχ. 1, 1983.

21. Βλ. σχετική αρθρογραφία στον ημερήσιο τύπο και σε ορισμένα περιοδικά (*Ταχυδρόμος*, *Επιλογές* κ.λπ.).

22. Βλ. π.χ. τα πρακτικά των συνεδρίων του ΣΕΒ —1978, 1983— και ειδικότερα τις εισήγησης των Ν. Βάλτη-Σπανόπουλου με θέμα την εκπαίδευση, την εισήγηση του Δ. Κυριαζή το 1975, και την εισήγηση του Π. Κόσκα, «Απασχόληση, εργασιακές σχέσεις» το 1983.

Ασκείται ακόμη έντονη κριτική της σχολικής παιδαγωγικής που οδηγεί τα άτομα στην παθητικότητα και την αναπαραγωγή μορφωτικών ανισοτήτων και ιεραρχικών σχέσεων. Αντίθετα, οι βασικές αρχές της παιδαγωγικής της λαϊκής επιμόρφωσης είναι ο διάλογος, η αλληλοσυμπλήρωση, η συλλογικότητα, η ελεύθερη έκφραση και η δημιουργική πρωτοβουλία. «Σε αντίθεση προς τους παραδοσιακούς εκπαιδευτικούς που απευθύνονται σε ένα ακινητοποιημένο ακροατήριο, οι παιδαγωγοί οφείλουν να εμψυχώνουν τους συμμετέχοντες... μέσα σε κλίμα αλληλεγγύης, ισοτιμίας και ετερογένειας». ²³ Οι στόχοι αυτοί θα έμεναν γράμμα κενό «αν δεν πραγματοποιούνταν μέσα από μια ανταυταρχική συμμετοχική παιδαγωγική πρακτική που να χαρακτηρίζεται από το δημιουργικό διάλογο, τις ουσιαστικές ανθρώπινες σχέσεις». ²⁴ Επιπλέον κατηγορούν τις παιδαγωγικές μεθόδους της εκπαίδευσης ότι καλλιεργούν ένα χαρακτήρα ατομικισμού και εξάρτησης. «Η κοινή αναζήτηση δεν εμπιστεύεται... τα ανταγωνιστικά μοντέλα παιδείας, όπου η μάθηση αθλητικοποιείται και έτσι ατομικοποιεί τον άνθρωπο που είναι οπωσδήποτε κατ'εξοχήν κοινωνικό ον». ²⁵ Αυτές οι κριτικές της παιδαγωγικής της εκπαίδευσης θίγουν μόνο μερικές πλευρές του εκπαιδευτικού συστήματος χωρίς να θίγουν ουσιαστικά θέματα.

Αυτή η αμφισβήτηση της εκπαίδευσης γίνεται κατανοητή εάν εξετάσουμε την περιθωριακή θέση που κατέχουν οι επιμορφωτές στο επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα. Ενώ θεωρούν το σχολείο σαν έναν συντηρητικό θεσμό, κατηγορώντας τον ρουτινιάρικο και απροσάρμοστο χαρακτήρα του, παρ' όλα αυτά ορισμένες από τις πρακτικές τους δεν είναι χωρίς αναφορές στο σχολικό μοντέλο. Σε αυτή την κατεύθυνση ασκούν πιέσεις στο κράτος για την αποδοχή των πρακτικών τους και την αναγνώριση του παιδαγωγικού τους έργου. ²⁶ Παρ' όλα αυτά διαπιστώνουμε μια ισχυρή τάση αναπαραγωγής του παραδοσιακού σχολικού μοντέλου, και πραγματικά αλλά και συμβολικά. «Η ίδια η οργάνωση των χώρων διδασκαλίας καθώς και η στάση των επιμορφωτών πρόδιδαν μια έντονη κυριαρχία του τρόπου παιδαγωγικής εργασίας μεταδοτικού τύπου. Η σχέση ανάμεσα στον επιμορφωτή και στους επιμορφωόμενους ήταν εντελώς ασύμμετρη: Οι πρώτοι κατείχαν τη γνώση, οι δεύτεροι ήταν απλοί θεατές». ²⁷

23. «Μια αυτο-εικόνα», περ. *Αυτομόρφωση*, τχ. 1, 1983, σ. 7.

24. Δ. Βεργίδης, *Ενημερωτικό δελτίο της Λαϊκής Επιμόρφωσης*, Αθήνα 1983.

25. «Λαϊκή Επιμόρφωση: διεθνείς εμπειρίες, ελληνικές προοπτικές», διεθνές σεμινάριο, Μάιος 1982, εκδ. Κέντρο Μελετών και Αυτομόρφωσης, σ. 13.

26. Βλ. το προσχέδιο νόμου-πλαίσιο για τη δομή και λειτουργία της λαϊκής επιμόρφωσης, όπου προτείνεται η πραγματοποίηση προαιρετικών επιμορφωτικών μαθημάτων στη μέση και ανώτατη εκπαίδευση.

27. Π. Ντεμουντέρ κ.ά., *Η λαϊκή επιμόρφωση στην Ελλάδα*, εκδ. ΥΠΕΠΘ, 1984.

Αλλά τόσο η κριτική του σχολείου όσο οι προσπάθειες εφαρμογής της «αντι-διδασκαλίας» ή οι πιέσεις για τη νομιμοποίηση του έργου των επιμορφωτών δεν είναι παρά αποτέλεσμα των θέσεων που καταλαμβάνουν σε σχέση με την επίσημη εκπαίδευση. Αυτή η διφορούμενη στάση που χαρακτηρίζει τους επιμορφωτές αντιστοιχεί στη ρευστή ακόμη θέση των θεσμών όπου απασχολούνται. Εξάλλου οι συνθήκες δράσης τους, ο κοινωνικός προσδιορισμός του ρόλου τους, το σύστημα των αξιών, συμπεριφορών και κανόνων που διέπουν την πρακτική τους, κάνει τη λαϊκή επιμόρφωση να φαίνεται ανταγωνιστική και ταυτόχρονα πρωτοποριακή απέναντι στο ισχύον εκπαιδευτικό σύστημα. «Η ανάπτυξη του εξωσχολικού συστήματος θα έχει σαν θετικό αποτέλεσμα αλλαγές στο επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα... Με την ανάπτυξη του εξωσχολικού συστήματος εκπαίδευσης θα σπάσει ο μονόδρομος του επίσημου συστήματος που πολλές φορές οδηγεί σε ένα αβέβαιο τέλος, και θα λείψουν οι φραγμοί για την παιδεία του λαού».²⁸

Όπως τόνισαμε και παραπάνω, η λαϊκή επιμόρφωση έρχεται σε αντίθεση με το επίσημο σχολείο, στην παιδαγωγική του, την οργάνωσή του και την «παραδοσιακή» του παιδεία. Αυτή η κριτική οδηγεί στην απαίτηση για μια «νέα παιδαγωγική» και μια άλλη αγωγή των επιμορφωτών. Αυτά όμως απαιτούν ένα σώμα experts στην επιμόρφωση των επιμορφωτών, στην αναζήτηση νέων πρακτικών και τεχνικών της επιμόρφωσης και, κατά συνέπεια, σε μια νέα διαίρεση της εργασίας. Στο τέλος η λαϊκή επιμόρφωση που φιλοδοξεί να είναι αντιγραφειοκρατική, αντιεραρχική, αναπαράγει τις ίδιες διαιρέσεις καθηκόντων, καθώς και την ειδικευση ή την ιεραρχία που απέρριπτε.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΜΟΡΦΩΝΟΜΕΝΩΝ

Η προηγούμενη ανάλυση μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι το γενικότερο ιδεολογικό κλίμα έκανε αναγκαία την κοινωνική ζήτηση για επιμόρφωση. Για να εκτιμήσουμε αυτή τη ζήτηση είναι αναγκαίο να εξετάσουμε τις διαθέσιμες στατιστικές πληροφορίες για το κοινό των επιμορφωτικών κέντρων της λαϊκής επιμόρφωσης. Αυτός ο τρόπος προσέγγισης μας επιτρέπει να ξεπεράσουμε το επίπεδο της κοινής αντίληψης, και κυρίως του ιδεολογικού λόγου για την κοινωνική κινητικότητα ή την εκπλήρωση του στόχου που θέτει η λαϊκή επιμόρφωση.

28. Γ. Παπανδρέου, «1984 και Λαϊκή Επιμόρφωση», περ. *Αυτομόρφωση*, τχ. 2, 1984.

Είναι όμως δύσκολο να έχουμε μια σαφή εικόνα του αριθμού των επιμορφωμένων, γιατί λείπουν βασικά στατιστικά στοιχεία, τα οποία, ακόμα και όταν υπάρχουν, δεν είναι αξιόπιστα, ούτε συγκρίσιμα. Αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στη συχνή αλλαγή των κριτηρίων συλλογής των στοιχείων ή στην ανυπαρξία τους. Την πιο αξιόπιστη πηγή στοιχείων μάς δίνει το βιβλίο του Πολ Ντεμουντέρ και άλλων για τη «Λαϊκή Επιμόρφωση στην Ελλάδα». Έτσι, λοιπόν, το πρώτο εξάμηνο του 1982 λειτούργησαν 313 Κ.Λ.Ε. με 748.000 επιμορφωτικές ώρες σε 12.114 τμήματα, με 213.443 συμμετοχές, στις οποίες το 70% είναι γυναίκες.

Από τα στοιχεία του α' εξαμήνου 1982, το 50% των επιμορφωμένων παρακολουθεί μαθήματα βιοτεχνικού χαρακτήρα, η δε συμμετοχή των γυναικών φτάνει το 90%. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι μετά την κοπτική-ραπτική και το κέντημα, ο μεγαλύτερος αριθμός συμμετεχόντων συγκεντρώνεται στα τμήματα ξένων γλωσσών και κυρίως στα τμήματα λογιστικής, εμπορικής αλληλογραφίας, δακτυλογραφίας, στενογραφίας κ.λπ.. Εκεί που δεσπόζει η ανδρική παρουσία είναι στη μηχανική, την ηλεκτρολογία και την ανάπτυξη της γεωργίας.

Όσον αφορά την κλίμακα ηλικίας, το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής παρατηρείται στην κατηγορία «κάτω των 18 ετών» (34,2%), με σημαντική και την ανδρική παρουσία. Αντίθετα, στις ηλικίες 18-24 ετών και 25-45 ετών βρίσκουμε πολύ περισσότερες γυναίκες. Η υπόθεση που μπορεί να γίνει σχετικά με τη συμμετοχή των νέων ανδρών είναι ότι αυτοί δεν έχουν μπει στην αγορά εργασίας και προσπαθούν να αξιοποιήσουν το χρόνο τους σε κάποιον τομέα χρήσιμο για μια μελλοντική επαγγελματική αποκατάσταση. Οι γυναίκες μπορούμε να υποθέσουμε ότι παρακολουθούν εκείνα τα μαθήματα που θα τους δώσουν μια ειδικευση (π.χ. η κοπτική, η ραπτική, η δακτυλογραφία κ.λπ.) ή θα τους εξασφαλίσουν την εξοικονόμηση χρημάτων, με το ράψιμο ή την επιδιόρθωση ρούχων για αυτοκατανάλωση.

Δυστυχώς όμως στην παραπάνω μελέτη δεν υπάρχουν στοιχεία για την κοινωνικοεπαγγελματική σύνθεση των επιμορφωμένων, που θα μας έδιναν την ευκαιρία να συγκρίνουμε τα αποτελέσματα με τις προθέσεις και τα σχέδια των υπευθύνων. Έτσι θα αναφερθούμε σε μια έρευνά μας που πραγματοποιήθηκε το τρίμηνο Οκτώβρη-Δεκέμβρη του 1983 και το πρώτο τετράμηνο του 1984. Φυσικά η έρευνα αναφέρεται μόνο στη Θεσσαλονίκη που είναι αστική περιοχή, και επομένως η δυνατότητα γενίκευσης των συμπερασμάτων δεν είναι ασφαλής. Παρ' όλα αυτά φαίνεται πως τα αποτελέσματα της έρευνας αντανακλούν —κυρίως για τις αστικές περιοχές— ορισμένες τάσεις στην κοινωνικοεπαγγελματική σύνθεση των επιμορφωμένων.

Σκοπός αυτής της έρευνας είναι η επισήμανση ορισμένων καθοριστικών τάσεων του θεσμού, ειδικότερα σε ποιες κοινωνικές κατηγορίες απευθύνεται,

καθώς και η συσχέτιση μεταξύ της κοινωνικής κατηγορίας του επιμορφωμένου και του αντικειμένου επιμόρφωσης που τον ενδιαφέρει σε συνδυασμό με το φύλο, ηλικία, μόρφωση, κ.λπ..

Η έρευνα έγινε σε 5 Κ.Λ.Ε.: στο 1ο Κ.Λ.Ε. 1ου, 2ου, και 3ου διαμερίσματος του Δήμου Θεσσαλονίκης, στο 2ο Κ.Λ.Ε. Δήμου Καλαμαριάς, στο Κ.Λ.Ε. Μενεμένης - Αμπελοκήπων, στο Κ.Λ.Ε. Ελευθερίων-Κοεδελίου και στο Κ.Λ.Ε. Ευόσμου.

Η ομαδοποίηση των τμημάτων έγινε ως ακολούθως: η πρώτη ομάδα —ξένες γλώσσες— περιλαμβάνει τμήματα Αγγλικών, Γαλλικών, Ιταλικών και Γερμανικών. Η δεύτερη ομάδα —Τέχνη— αποτελείται από τα τμήματα λαϊκής τέχνης, κεραμικής, αγγειοπλαστικής, ζωγραφικής, φωτογραφίας, κιθάρας κ.ά.. Η ομάδα κοινωνικών θεμάτων αφορά τους τομείς των σχέσεων γονέων και παιδιών, της κοινωνιολογίας κ.λπ.. Η οικοτεχνία περιλαμβάνει τμήματα κοπτικής-ραπτικής, υφαντικής, ταπητουργίας. Η ομάδα τμημάτων επαγγελματικής επιμόρφωσης περιλαμβάνει τμήματα γραφομηχανής, στενογραφίας, λογιστικής, κ.ά.. Τα τμήματα Νέων Ελληνικών απευθύνονται σε επαναπατριζόμενους και τα τμήματα Υγιεινής περιλαμβάνουν μαθήματα Πρώτων Βοηθειών, Προληπτικής Ιατρικής και Γενικής Υγιεινής.

Από την ανάλυση των δεδομένων, όπως αυτά φαίνονται στους Πίνακες I, II, III και IV, διαπιστώνουμε τα εξής στοιχεία:

— Οι γυναίκες αντιπροσωπεύουν το 83,61% των επιμορφωμένων και οι άντρες το 16,38%.

— Από τα 567 άτομα του δείγματος, τα 277, δηλαδή ποσοστό 48,85%, είναι ηλικίας μέχρι 25 ετών, το δεύτερο διάστημα ηλικίας από 25 έως 40 περιλαμβάνει 209 άτομα, δηλαδή ποσοστό 36,86%, ενώ για τις ηλικίες πάνω από τα 40 έχουμε ένα ποσοστό 13,58%.

— Όσον αφορά το επίπεδο μόρφωσης, τη μεγαλύτερη συμμετοχή παρουσιάζουν οι απόφοιτοι Λυκείου, 3ης Γυμνασίου (η πλειονότητά τους είναι μαθητές) και οι απόφοιτοι ανώτατων σχολών, με ποσοστά 39,51%, 26,80% και 11,29% αντίστοιχα. Οι απόφοιτοι στοιχειώδους εκπαίδευσης είναι το 9,52%, οι φοιτητές αντιπροσωπεύουν το 6,18%, οι απόφοιτοι ανώτερων σχολών είναι το 4,93% και οι απόφοιτοι Μέσων Τεχνικών Σχολών αντιπροσωπεύουν το 1,76%.

— Για την επαγγελματική κατάσταση των επιμορφωμένων που εργάζονται οι ίδιοι και αντιπροσωπεύουν το 31,92% του δείγματος, οι ιδιωτικοί υπάλληλοι παρουσιάζουν το μεγαλύτερο ποσοστό με 9,88%, ακολουθούν οι δημόσιοι υπάλληλοι με 5,29%, οι εκπαιδευτικοί με 4,59%, οι ελεύθεροι επαγγελματίες με 4,05% και οι εργατοτεχνίτες με ποσοστό συμμετοχής 3,69%.

— Στα άτομα που συντηρούνται από εργασία του γονέα ή του συζύγου

και που αντιπροσωπεύουν το 68% του δείγματος, τα ελεύθερα επαγγέλματα παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη συμμετοχή με 22,41%, έπονται οι δημόσιοι υπάλληλοι με ποσοστό 10,05%, στη συνέχεια ακολουθούν οι έμποροι-βιοτέχνες με 9,18%, οι εργατοτεχνίτες με 9,16% και οι ιδιωτικοί υπάλληλοι με ποσοστό 7,58%. Για το σύνολο του δείγματος διαπιστώνουμε ότι η κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία «ελεύθεροι επαγγελματίες» συμμετέχει σε ποσοστό 26,46% (4,05% + 22,41%), ακολουθούν οι ιδιωτικοί υπάλληλοι με ποσοστό συμμετοχής 17,64%, έπονται οι δημόσιοι υπάλληλοι με 15,34%, οι εργατοτεχνίτες με ποσοστό 12,87%, οι έμποροι-βιοτέχνες με 9,17% και οι εκπαιδευτικοί με ποσοστό συμμετοχής 5,64%.

— Τα τμήματα ξένων γλωσσών παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη συμμετοχή με 278 άτομα (49,04%, με το 40,03% γυναίκες και 9,1% άνδρες).

— Τα τμήματα τέχνης τα παρακολουθούν 98 άτομα, δηλαδή το 17,28% του συνόλου, από τα οποία το 12,88% είναι γυναίκες και το 4,50% είναι άνδρες.

— Το 3% του δείγματος παρακολουθεί κοινωνικά θέματα, με τις γυναίκες να προηγούνται με 2,29%, ενώ οι άνδρες αποτελούν το 0,70% επί του συνόλου αυτού.

— Το 2,47% του δείγματος παρακολουθεί τα τμήματα υγιεινής. Οι γυναίκες συμμετέχουν κατά το 2,29% και οι άνδρες κατά το 0,17%.

— Τα τμήματα οικοτεχνίας τα παρακολουθούν 120 άτομα, δηλαδή το 21,17% του συνόλου και σχεδόν αποκλειστικά είναι γυναίκες.

— Το 3,35% του δείγματος, δηλαδή 19 άτομα, παρακολουθούν τμήματα επαγγελματικής επιμόρφωσης. Η συμμετοχή των γυναικών και σ' αυτό το τμήμα είναι σημαντική (3,17%), ενώ το ποσοστό των ανδρών είναι μόλις 0,17%.

— Τα τμήματα των Νέων Ελληνικών είναι τα μόνα που παρουσιάζουν μια ισορροπία μεταξύ των δύο φύλων: 1,76% και 1,95% άνδρες και γυναίκες αντίστοιχα.

Συνοψίζοντας μπορούμε να σημειώσουμε ότι η υπεροχή των γυναικών στην πληθυσμιακή σύνθεση των Ν.Ε.Λ.Ε. αντικατοπτρίζει τις αλλαγές που αφορούν το ρόλο της γυναίκας στην κοινωνία και την παραγωγή. Το γεγονός αυτό οφείλουμε να το δούμε σε ένα πλαίσιο οικονομικής κρίσης και βαθμιαίων αλλαγών της παραγωγής και της εργασίας. Εξάλλου, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ του 1981, η ανεργία των γυναικών φτάνει το 11,7% του συνολικού γυναικείου εργατικού δυναμικού—ενώ των ανδρών το 5,9%—και τα μεγαλύτερα ποσοστά της παρουσιάζονται στα αστικά κέντρα και σε ηλικίες έως 25 χρόνων. Το γεγονός αυτό αναγκάζει ορισμένες κατηγορίες να προσανατολίζονται σε ομάδες τμημάτων που παρουσιάζουν πρακτικό ενδιαφέρον και δίνουν τη δυνατότητα συνεισφοράς στον οικογενειακό προϋπολο-

γισμό. Εξάλλου, τα υψηλά ποσοστά που αντιστοιχούν σε άτομα ηλικίας μέχρι 40 ετών και ιδιαίτερα μέχρι 25 ετών, νομίζουμε ότι πρέπει να αποδοθούν στην προσπάθεια προσαρμογής στις επαγγελματικές ανάγκες και τις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας, των νέων που αναζητούν περισσότερα «εφόδια» για την κατάληψη μιας θέσης.

Στην ίδια προσπάθεια μπορεί να αποδοθεί και το γεγονός ότι, ως προς το επίπεδο μόρφωσης των επιμορφωμένων, κυριαρχούν τα άτομα με μέση και ανώτατη παιδεία. Όσον αφορά την κοινωνικοεπαγγελματική προέλευση των επιμορφωμένων έχουμε να κάνουμε τις εξής παρατηρήσεις: οι ελεύθεροι επαγγελματίες μαζί με τους ιδιωτικούς και δημόσιους υπαλλήλους και τους εμπόρους-βιοτέχνες αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα του δείγματος· αντίθετα, η συμμετοχή των εργατοτεχνιτών είναι πολύ μικρή.

Τα Κέντρα της Λαϊκής Επιμόρφωσης, όποια επιθυμία κι αν έχουν για την πρόοδο των μη ευνοημένων —μορφωτικά και κοινωνικά—, δεν μπορούν να ξεφύγουν από το σύστημα που αναπαράγει τις αρχικές μορφωτικές ανισότητες των ατόμων, χωρίς τελικά να κατορθώνει να τις διορθώσει. Έτσι, λοιπόν, οι απόντες της επιμόρφωσης είναι πάντοτε οι ίδιοι· δηλαδή, τα εργατικά στρώματα και τα άτομα με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης.

Βέβαια, αυτή η σύντομη ανάλυση έχει μόνο ενδεικτική αξία, και προσεγγίζει έμμεσα το πρόβλημα της κοινωνικής ζήτησης· επιπλέον μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι η «ανάγκη για επιμόρφωση» εκφράζεται ποικιλότροπα και μάλιστα ανάλογα με την κοινωνικοεπαγγελματική προέλευση των επιμορφωμένων, το επίπεδο μόρφωσης και κυρίως τη σχέση που έχει η κάθε κοινωνική ομάδα με την κουλτούρα. Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι ο αποκλεισμός ορισμένων κοινωνικών κατηγοριών δεν γίνεται μόνο εξαιτίας των συγκεκριμένων θεμάτων και δραστηριοτήτων των επιμορφωτικών κέντρων, ούτε από τον τρόπο εισόδου και αποδοχής που αποκλείουν ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες. Ο συγκεκριμένος χώρος επιβάλλει κανόνες συμπεριφοράς, εξουδετερώνοντας συμπεριφορές κοινωνικών ομάδων που δεν έχουν την ανάλογη άνεση πρακτικής. Ακόμη και ο θεσμοποιημένος χώρος της λαϊκής επιμόρφωσης είναι «...προσδιορισμένος στο χώρο και στον κοινωνικό χρόνο, ένας τόπος υποταγμένος σε προστακτικούς κανόνες, που αντανακλά εν μέρει κοινωνικούς κανόνες της κυρίαρχης τάξης... ένας τόπος όπου οι τρόποι εισόδου και εξόδου είναι αυστηρά καθορισμένοι».²⁹

29. G. Lapassade, «L'analyse institutionnelle», στο *L'homme et la société*, ap. 19, 1971, σ. 186.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η λαϊκή επιμόρφωση εμφανίζεται σαν ένας νεοτεριστικός θεσμός, που απαντά σε μια κοινωνική και ιδεολογική ανάγκη, σε μια περίοδο κατά την οποία η ανανέωση είναι μια αξία επίκαιρη σε μια αναχρονιστική κοινωνία εξαιτίας της «πολιτιστικής της καθυστέρησης». Η μελέτη του ιδεολογικού λόγου του θεσμού αλλά και των επιμορφωτών καθώς και η πρακτική τους αναδεικνύει τον ιδεολογικό χαρακτήρα του θεσμού που προσπαθεί να μεταδώσει και να επιβάλει μια ορισμένη αντίληψη για τις αλλαγές που συμβαίνουν στην οικονομία και στην κοινωνία. Μ' αυτή την έννοια οι επιμορφωτές είναι φορείς διάδοσης μιας ιδεολογίας που σκοπεύει στην επικράτηση του ορθολογισμού, τη συμμετοχή, τη συναίνεση και την ανάπτυξη της προσωπικότητας. Η επιμόρφωση επεμβαίνει κυρίως σε δύσκολες καταστάσεις, όπως είναι η ενσωμάτωση των νέων και των γυναικών στον παραγωγικό μηχανισμό. Για να λειτουργήσει αυτό το πρόγραμμα χρειάζεται επιμορφωτές-εμπυκτωτές, που να είναι ικανοί να μετατρέπουν τις αντιθέσεις και τις διενέξεις σε διάλογο, συναίνεση, συμμετοχή. Έτσι αναπτύσσεται μια τεχνολογία των ανθρώπινων σχέσεων που σκοπεύει να ελέγξει και να πλαισιώσει την κριτική, τον αυθορμητισμό και την κοινωνική επέμβαση.

Η σημασία του ρόλου των επιμορφωτών έγκειται στην προβολή μιας αντίληψης για το άτομο που για να προσαρμοστεί στις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές θα πρέπει να μεταβάλει τη στάση και τη νοοτροπία του. Το ιδεολογικό ρεύμα, στο οποίο αναφέρονται οι επιμορφωτές, διάκειται ευνοϊκά στην οικονομική ανάπτυξη και στις απαιτήσεις που αυτή δημιουργεί. Ταυτόχρονα καταγγέλλουν την καθυστέρηση του επίσημου σχολείου, και την ανικανότητά του να προσαρμοστεί στις κοινωνικές αλλαγές, αρνούμενο να προετοιμάσει πνεύματα και νοοτροπίες σύμφωνα με τις σύγχρονες ανάγκες και απαιτήσεις. Εξάλλου ο αντικειμενικός ρόλος των επιμορφωτών δεν είναι αποτέλεσμα μιας ελεύθερης επιλογής, αλλά είναι απόρροια ενός συνόλου κοινωνικών συνθηκών. Επομένως δεν είναι απορίας άξιον γιατί οι επιμορφωτές έχουν εσωτερικοποιήσει τις αξίες που προέρχονται από την τεχνοκρατική διανόηση, και επιπλέον η πρακτική τους και ο ιδεολογικός τους λόγος εμπνέεται από την ανερχόμενη ιδεολογία των μάνατζερς και των διανοουμένων

που συνδέονται με ορισμένες διευθύνουσες ομάδες. Άρα, αντικειμενικά, οι επιμορφωτές προβάλλουν αυτήν την κυρίαρχη ιδεολογία ανεξάρτητα από τις γνώσεις και τον τρόπο που τις μεταδίδουν. Η κριτική του σχολείου για αναποτελεσματικότητα και τη διαιώνιση των κοινωνικών διαφορών δεν συνοδεύεται από την ανάλογη κριτική, για τον συντηρητικό ρόλο της ίδιας της λαϊκής επιμόρφωσης.

Επιπλέον το Κράτος δεν στοχεύει μέσα από τη Λαϊκή Επιμόρφωση να διαμορφώσει ένα σύστημα παρέμβασης για τον έλεγχο της αγοράς εργασίας, ούτε να αναδιαρθρώσει το εργατικό δυναμικό με την αναδιανομή των διαφόρων επαγγελματικών ειδικοτήτων, αλλά να δημιουργήσει τις συνθήκες μιας πολιτικής σύμμεξης με τα μικρομεσαία στρώματα. Έτσι, ο ιδεολογικός λόγος που εκφράζει η Λαϊκή Επιμόρφωση για την ισότητα των ευκαιριών, την εξάλειψη της ανισότητας μπροστά στο σχολείο, την καταπολέμηση της γραφειοκρατίας, την επικοινωνία των κοινωνικών ομάδων, παίζει σημαντικό ρόλο στις πολιτικές σχέσεις.

Ο θεσμός της Λαϊκής Επιμόρφωσης ασκεί ακόμη συμβολική επίδραση, δημιουργώντας «διανοητικές δομές», σύμφωνες με τις κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις. Δηλαδή, ο θεσμός ασκεί μια πίεση στις κοινωνικές παραστάσεις, την οργάνωση του χρόνου και του χώρου, τη συγκρότηση του αντικειμένου, για να το θέσει σε σχέση με τις δομές της εξουσίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- «Αποκέντρωση και λαϊκή επιμόρφωση», 3ο διεθνές σεμινάριο, εκδ. Κέντρο Μελετών και Αυτομόρφωσης, Αθήνα 1985.
- Βεργίδης Δ., «Η διαρκής εκπαίδευση στην Ελλάδα στα πλαίσια του θεσμού της λαϊκής επιμόρφωσης», *Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια των Debesse, G. Mialaret*, εκδ. Δίπτυχο, 1985.
- , *Από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στον αυτοδιαχειριστικό πειραματισμό*, εκδ. Ανδρομέδα, Αθήνα 1983.
- , «Τοπικές πρωτοβουλίες για τη δημιουργία δυνατοτήτων απασχόλησης», Διεθνές Σεμινάριο, Αθήνα 1-4/12/1983.
- Βλαχούτσικου Μ., *Λαϊκή επιμόρφωση και παιδαγωγική*, εκδ. Υπουργείο Πολιτισμού, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα 1988.
- Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1974.
- «Δόμηση και συντονισμός επιμορφωτικών προγραμμάτων ενηλίκων», μορφωτικό σεμινάριο Σεπτεμβρίου 1986, εκδ. Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα 1987.
- Επιμόρφωση και αναλφαριθμησία*, ΥΠΕΠΘ, Τμήμα Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα 1961.
- «Έκθεση πεπραγμένων 1976-1977»: Διεύθυνση Επιμόρφωσης Ενηλίκων, Αθήνα 1977.
- Κωνσταντινόπουλος Χ.Γ., *Η επαγγελματική εκπαίδευση στην περίοδο 1828-1832*, εκδ. ΟΑΕΔ, Αθήνα 1984.
- «Κανονισμός λαϊκής επιμόρφωσης», *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, αρ. φύλλου 826, 1982.
- «Λαϊκή επιμόρφωση: διενθείς εμπειρίες και ελληνικές προοπτικές», διεθνές σεμινάριο, Μάιος 1982, εκδ. Κέντρο Μελετών και Αυτομόρφωσης.
- «Λαϊκή Επιμόρφωση και μετανάστες», Πανελλήνια συνδιάσκεψη, Οκτώβριος 1984, εκδ. Κέντρο Μελετών και Αυτομόρφωσης, Αθήνα 1985.
- «Λαϊκή επιμόρφωση», Σεμινάριο Κύμης Εύβοιας, 1983, εκδ. ΝΕΛΕ-ΣΠΕ Ν. Εύβοιας.
- «Η λαϊκή επιμόρφωση», εφ. *Βήμα*, 14 Μαρτίου 1985.
- «Μερικές γενικές οδηγίες για την οργάνωση και τη λειτουργία της λαϊκής επιμόρφωσης στο επίπεδο του νομού», πολυγραφημένο κείμενο.
- Ντεμουντέρ Πολ, Σκούρας Τ.Β., Βεργίδης Δ., *Η Λαϊκή Επιμόρφωση στην Ελλάδα*, εκδ. ΥΠΕΠΘ, Αθήνα 1984.
- Νούτσου Μ., «Εισαγωγική επιμόρφωση και ιδεολογική συμμόρφωση», *Αυγή*, 12 Δεκ. 1982.
- «Οργάνωση - στόχοι - δραστηριότητες - προβλήματα ΝΕΛΕ Θεσ/νίκης», πολυγραφημένο κείμενο.
- Περιοδικό Αυτομόρφωση*, τεύχη: 1, 2, 3-4, 5-6· *Περιοδικό Στροφή*, τεύχος 1, 1984.
- Παπαϊωάννου Σ., «Η κοινωνιολογική διάσταση της Λαϊκής Επιμόρφωσης. Λαϊκή επιμόρφωση και κοινωνική συνειδησία». Σεμινάριο επιμόρφωσης επιμορφωτών, Σπέτσες 1984, κείμενο πολυγραφημένο.
- , «Γενικές αρχές της παιδαγωγικής της Λαϊκής Επιμόρφωσης». Σεμινάριο Σπετσών 1984, κείμενο πολυγραφημένο.
- , «Επιλογή και οργάνωση της διδακτέας ύλης και στοιχεία διδακτικής στη λαϊκή επιμόρφωση», σεμινάριο Σπετσών 1984, κείμενο πολυγραφημένο.
- , «Μετασχηματισμός των αρχών και σκοπών της λαϊκής επιμόρφωσης σε μαθησιακούς σκοπούς στα πλαίσια της μαθησιακής διαδικασίας», σεμινάριο επιμόρφωσης επιμορφωτών, Σπέτσες 1984, πολυγραφημένο κείμενο.

- Παπαμιχαήλ Γ., «Τα αδιέξοδα της Λαϊκής Επιμόρφωσης», περ. *Ο Πολίτης*, τχ. 66, 1984.
- Πετσάλνικος Φ., «Ο θεσμός της Λαϊκής Επιμόρφωσης στην Ελλάδα», πολυγραφημένο κείμενο.
- «Προγραμματισμός της Λαϊκής Επιμόρφωσης για το 1983», κείμενο πολυγραφημένο.
- Σακελλαρίου Χ., *Η παιδεία στην Αντίσταση*, εκδ. Φίλιππότη, Αθήνα 1984.
- Τσάνας Γ., «Δημοκρατικά μέσα παιδείας», Σεμινάριο επιμόρφωσης επιμορφωτών, Σπέτσες 1984, κείμενο πολυγραφημένο.
- , «Σύγχρονες τάσεις στη λαϊκή επιμόρφωση», Σεμινάριο επιμόρφωσης επιμορφωτών, Σπέτσες 1984, κείμενο πολυγραφημένο.
- ΥΠΕΠΘ, *Λαϊκή επιμόρφωση χθες — Λαϊκή επιμόρφωση σήμερα*, εκδ. ΥΠΕΠΘ, Αθήνα 1984.
- , *Προγράμματα μετεκπαιδύσεως στελεχών λαϊκής επιμορφώσεως*, εκδ. Διεύθυνση Επιμόρφωσης Ενηλίκων, 1980.
- , *Λαϊκή Επιμόρφωση, Ενημερωτικό Δελτίο*, τχ. 1, 2, 3.
- Υπουργείο Πολιτισμού - Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, *Κείμενα για τη λαϊκή επιμόρφωση*, εκδ. Κέντρο Μελετών και Αυτομόρφωσης, Αθήνα 1985.
- Υπουργείο Πολιτισμού - Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης: «Προσχέδιο νόμου-πλαίσιο για τη δομή και τη λειτουργία της λαϊκής επιμόρφωσης», κείμενο πολυγραφημένο, Αθήνα 1987.
- Ψιλοπούλου Αλκμήνη, «Η τιμωρία του έξω κόσμου είναι μεγαλύτερη», εφ. *Αυγή*, 3 Μαρτίου 1985.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Φύλο, ηλικία, μόρφωση των επιμορφωμένων

Τμήμα	Φύλο		Ηλικία			
	Άνδρ.	Γυναίκ.	<25	25-40	40-60	>60
<i>Ξένη Γλώσσα</i>						
Σε απόλυτους αριθμούς	51	227	160	68	48	2
Σε ποσοστό %	9	40,03	28,21	12	8,46	0,35
<i>Τέχνη</i>						
Σε απόλυτους αριθμούς	25	73	54	36	7	1
Σε ποσοστό %	4,50	12,88	9,52	6,34	1,23	0,17
<i>Κοινωνικά Θέματα</i>						
Σε απόλυτους αριθμούς	4	13	6	1	10	—
Σε ποσοστό %	0,70	2,29	1,05	0,17	1,76	—
<i>Υγιεινή</i>						
Σε απόλυτους αριθμούς	1	13	5	7	2	—
Σε ποσοστό %	0,17	2,29	0,88	1,23	0,35	—
<i>Οικοτεχνία</i>						
Σε απόλυτους αριθμούς	1	119	33	77	9	1
Σε ποσοστό %	0,17	21	5,82	13,58	1,58	0,17
<i>Επαγγελματική Επιμόρφωση</i>						
Σε απόλυτους αριθμούς	1	18	13	6	—	—
Σε ποσοστό %	0,17	3,17	2,29	1,05	—	—
<i>Νέα Ελληνικά</i>						
Σε απόλυτους αριθμούς	10	11	6	14	1	—
Σε ποσοστό %	1,75	1,95	1,05	2,46	0,17	—
<i>Σύνολο</i>						
Σε απόλυτους αριθμούς	93	474	277	209	77	4
Σε ποσοστό %	16,38	83,61	48,85	36,86	13,58	0,70

Μόρφωση

<i>Απόφ. Δημοτ.</i>	<i>Απόφ. 3ης Γυμν.</i>	<i>Απόφ. Λυκείου</i>	<i>Απόφ. Μ. Τεχν. Σχολ.</i>	<i>Απόφ. Ανώ- τερ. Σχολ.</i>	<i>Απόφ. Ανώ- τατ. Σχολ.</i>	<i>Φοιτητές</i>
8 1,41	89 15,70	111 19,61	— —	13 2,30	33 5,83	24 4,24
5 0,88	37 6,52	34 6	2 0,35	7 1,23	9 1,58	4 0,70
1 0,17	— —	12 2,11	2 0,35	1 0,17	1 0,17	— —
7 1,23	1 0,17	4 0,70	1 0,17	— —	— —	1 0,17
33 5,82	24 4,23	46 8,11	3 0,53	— —	11 1,94	3 0,53
— —	— —	12 2,11	— —	3 0,53	1 0,17	3 0,53
— —	1 0,17	5 0,70	2 0,35	4 0,70	9 1,58	— —
54 9,52	152 26,80	224 39,51	10 1,76	28 4,93	64 11,29	35 6,18

ΠΙΝΑΚΑΣ II
Κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία του ίδιου

Τμήμα	Έμποροι-Βιοτέχνες	Ελεύθεροι Επαγγελματ.	Στελέχη Επιχειρ.	Ιδιοί-κοί Υπάλληλοι	Δημόσιοι Υπάλληλοι	Εκπαιδευτικοί	Εργάτες-Τεχνίτες	Γεωργοί	Διάφοροι	Σύνολο
<i>Ξένη Γλώσσα</i>										
Απόλυτοι αριθμοί	13			29	11	14	5		13	85
Ποσοστό %	2,29			5,11	1,94	2,47	0,88		2,30	15
<i>Τέχνη</i>										
Απόλυτοι αριθμοί	5			9	11	7	1		6	39
Ποσοστό %	0,88			1,58	1,94	1,24	0,17		1,05	6,87
<i>Κοινωνικά Θέματα</i>										
Απόλυτοι αριθμοί				2	3					5
Ποσοστό %				0,35	0,53					0,88
<i>Υγείνη</i>										
Απόλυτοι αριθμοί				2			2			4
Ποσοστό %				0,35			0,35			0,70
<i>Οικιαγία</i>										
Απόλυτοι αριθμοί	5			10	5	3	3		1	27
Ποσοστό %	0,88			1,76	0,88	0,53	0,53		0,17	4,76
<i>Επαγγελματική Επιμόρφωση</i>										
Απόλυτοι αριθμοί				2						4
Ποσοστό %				0,35						0,70
<i>Νέα Ελληνικά</i>										
Απόλυτοι αριθμοί			3	2			10		2	17
Ποσοστό %			0,53	0,35			1,76		0,35	3
<i>Σύνολο</i>										
Απόλυτοι αριθμοί	23		3	56	30	26	21		22	181
Ποσοστό %	4,05		0,53	9,88	5,29	4,59	3,69		3,89	31,92

ΠΙΝΑΚΑΣ III
Κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία του αρχηγού οικογενείας

Τμήμα	Έμποροι-Βιοτέχνες	Ελεύθεροι Επαγγελματ.	Στελέχη Επιχειρήσεων	Ιδιωτικοί Υπάλληλοι	Δημόσιοι Υπάλληλοι	Εκπαιδευτικοί	Εργάτες Τεχνίτες	Γεωργοί	Διάφοροι	Σύνολο
Ξένη Γλώσσα										
Απόλυτοι αριθμοί	37	66	6	14	36	3	24	3	4	193
Ποσοστό %	6,53	11,65	1,05	2,47	6,36	0,53	4,23	0,53	0,88	34,21
Τέχνη										
Απόλυτοι αριθμοί	11	26	2	8	8	—	1	1	2	59
Ποσοστό %	1,94	4,58	0,35	1,23	1,23	—	0,17	0,17	0,35	10,05
Κοινωνικά Θέματα										
Απόλυτοι αριθμοί	1	4	—	—	2	—	—	—	5	12
Ποσοστό %	0,17	0,70	—	—	0,35	—	—	—	0,88	2,11
Υγιεινή										
Απόλυτοι αριθμοί	—	5	—	—	—	1	3	—	1	10
Ποσοστό %	—	0,88	—	—	—	0,17	0,53	—	0,17	1,58
Οικοτεχνία										
Απόλυτοι αριθμοί	1	24	—	20	8	1	23	1	15	93
Ποσοστό %	0,17	4,23	—	3,52	1,41	0,17	4,05	0,17	2,82	17,81
Επαγγελματική Επιμόρφωση										
Απόλυτοι αριθμοί	2	1	—	2	3	1	—	3	3	15
Ποσοστό %	0,35	0,17	—	0,35	0,53	0,17	—	0,53	0,53	2,64
Νέα Ελληνικά										
Απόλυτοι αριθμοί	—	1	1	—	—	—	1	—	1	4
Ποσοστό %	—	0,17	0,17	—	—	—	0,17	—	0,17	0,70
Σύνολο										
Απόλυτοι αριθμοί	52	127	9	44	57	6	52	8	31	386
Ποσοστό %	9,18	22,41	1,58	7,58	9,88	1,05	9,16	1,41	5,82	68

ΠΙΝΑΚΑΣ IV
 Συνολικά αποτελέσματα των Πινάκων II και III
 Ποσοστό %

Τμήμα	Εμποροι- Βιοτέ- χνες	Ελεύθε- ροι Επαγ- γέλματ.	Στελέχη Επιχει- ρήσεων	Ιδιωτι- κοί Υπάλ- ληλοι	Δημόσιοι Υπάλ- ληλοι	Εκπαι- δευτικοί	Εργάτες- Τεχνίτες	Γεωργοί	Διάφοροι	Σύνολο
Ξένη Γλώσσα	6,53	13,93	1,05	7,58	8,29	5,30	5,11	0,53	3,00	49,02
Τέχνη	1,94	5,46	0,35	3,00	3,35	1,23	0,35	0,17	1,41	17,28
Κοινωνικά										
Θέματα	0,17	0,70	—	0,35	0,88	—	—	—	0,88	3,00
Υγιεινή	—	0,88	—	0,35	—	0,17	0,88	—	0,17	2,47
Οικοτεχνία	0,17	5,11	—	5,30	2,30	0,70	4,59	0,17	2,82	21,16
Επαγγελματική										
Επιμόρφωση	0,35	0,17	—	0,70	0,53	0,53	—	0,53	0,53	3,35
Νέα Ελληνικά	—	0,17	0,70	0,35	—	—	2,00	—	0,53	3,70
Σύνολο	9,17	26,46	2,12	17,64	15,34	5,64	12,87	1,41	9,35	100